

A budai hévizek

MIKSA ORSOLYA

Hogy hívták és kinek tulajdonították Buda és környékének hévizeit a fennmaradt írásos emlékek? Ismerve a legrégebben üzemelő fővárosi fürdőinket, nyilván elsősorban a török kori gyógyfürdőkre gondolunk. Tudjuk-e, hogy közülük a Rudas és a Császár fürdő már meglévő forrásfoglalásra épült?¹ Eredetük a köztudatban mint az alhévízi (*aquae calidae inferiores*) és felhévízi (*aquae calidae superiores*) forráscsoport termál központjai maradtak fenn. Mindazonáltal feltehetjük azt a kérdést is, hogy azonosak-e a középkori okleveleinkben előforduló hévizekkel.

A meleg vizű források első említését krónikáinkhoz köthetjük. Például III. Béla király (1170–1196) jegyzője P. mester, akit Anonymusként ismerünk, a *Gesta Hungarorum*-ban (1203) említi Atilla négyszázötvenes Pannóniába jövelekor a hévizeket, miszerint *királyi székhelyet állított magának a Duna mellett (a római villa de Calida Aqua városán) a hévizek fölött, melyet [...] Budavárnak hívtak.*² Szépunokájának fia, Árpád fejedelem,³ ugyancsak ebben a városban, az azon átfolyó patak forrása fölé temetkezett⁴. Ezt a XV. században is még *Urbs, Civitas*, vagy *Villa Attilae, Etel vára, Ecilburgu* és *Azelsburg* néven említették. Velük egyidőben a *Buda* név is használatos volt,⁵ sőt, *Sicambria* városa is vele hozható kapcsolatba.⁶ A budai hévizek történetének vizsgálata ott kezd érdekes fordulatot venni, amikor a 907-ben eltemetett Árpád fejedelem sírjánál a Boldogságos Szűz tiszteletére Fehéregyháznak nevezett katedrális épült, vagy kibővült,⁷ amely előtt az elfolyó hévíz patakot a hozzá közel eső kolostor is birtokolta.⁸ Csakhogy hol volt ez a meleg forrás?

Hévíz (*aqua calida*), budai hévizek, fel- és alhévizek a középkori oklevelekben több helyen és több tulajdonos kapcsán szerepelnek: Nyúl-sziget, vagy Nyulak-szigete, melyet *insula leporumnak* (nyulak, de lehet ékes is), vagy *leporumnak* (leprások) is írtak, Szűz Mária-sziget, Buda, Fehéregyház és Esztergom, míg tulajdonosnak a Szentháromság egyházat (*Ecclesia sancte Trinitatis de Aqua calida*), nyúl-szigeti és a Szűz Mária-szigeti apácákat nevezik meg. Ez azért fontos, mert valószínűleg ugyanarról a hévízről van szó mindig más szövegtörzsetben ágyazva. Nézzük sorra!

Árpád (IX. sz.) ivókürtből megkostolja a Duna vizét. Képes Krónika, Bilderchronik – Chronicon Pictum Chronica de Gestis Hungarorum, (1968), 21.o., 11. kép

III. Orbán pápa az 1187. június 23-án keltezett rendelete talán az egyik első, amelyben előfordul a hévíz. Mindazonáltal a kérdés itt is felmerül, hogy melyikről is van szó? Miközben a pápa esztergomi egyházi kórházat említ, *domus hospitalis Strigoniensis [...]*, melyben a hévíznél fekvő Szentháromság egyházat (*Ecclesia sancte Trinitatis de Aqua calida*) a megyés püspökök joghatósága alól kiveszi és a keresztes lovagrendnek adja,⁹ az okleveleket 1874 és 1882 között egy kötetbe gyűjtő Ferdinandus Knauz a lábjegyzetben külön kiemeli, hogy a budai fürdőkről van szó: *Seu [sive] de thermis Budensibus.*¹⁰ Nos, hogy Esztergomban volt fürdő, az kétségtelen, hisz Boleszláv apát 1169-ben a látogatók számára is megfelelőnek találta őket.¹¹ Bizonyára Budán hasonló lehetett a helyzet, ha a budai törvénykönyv *Statuta civitatis Budensis* 1233-ban a III. fejezet 128-as paragrafusát külön a fürdőknek szenteli.¹²

A következő, 1277-ből származó oklevélben is előfordul az *Ecclesia sancte Trinitatis de Aqua calida*, amely a hely-

meghatározásban figyelemre méltó, mert benne egyrészt az Esztergom mellett Szent István király és a már említett felhévízi Szent Háromság egyházak keresztesei, másrészt pedig a nyulak-szigeti apácák a budai vár felől levő nyolc telek ügyében pereskedtek.¹³ Mit is jelent ez? Azt, hogy Felhévíz a Nyulak-szigete és a budai vár között lehetett valahol. Ez abban az esetben nem is lenne kérdéses, ha biztosan állíthatnánk, hogy a Nyulak-szigete a mai Margit-szigettel egyezne meg, és az említett Felhévíz a mostani Császár fürdő környékén lett volna. De ez nem is olyan egyértelmű, miért pont az Esztergom melletti Szent István király egyház keresztesei járultak a bíró elé budai telkek ügyében? Ezt a kérdést Ferdinandus Knauz is feltehetette, különben nem jegyezte volna meg IV. László király 1272. szeptember 19-én a Boldogságos Szűz-szigetén keltezett oklevele kapcsán, hogy az apácák szigete “nyilván budai” *nempe Budensi.*¹⁴ De valóban igazunk van, ha ezt a mai Budára vetítjük ki? Ebben az oklevélben például a király afelől rendelkezik, hogy a Bu-

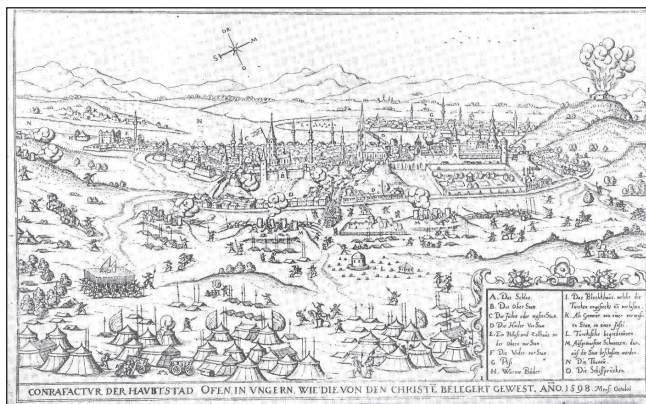
da-szigeti apácákat az esztergomi polgár "Seperes" fiainak Esztergom város majorjának területén lévő szőlőjének birtokába iktassák be. Knauz után tehát a sziget budai, de az oklevélben a rajta élő apácáknak Esztergom környéki birtokuk lett. Vajon ez utalhat-e arra, hogy Esztergom és az akkori Buda majorságának, vagy vonzáskörzetének közös határa lett volna? A budai szigeti apácákat viszont a XX. századi történelemtudomány egyértelműen a Margit-szigeti hajdani kolostorban élt nővérekkel azonosította, holott a kora középkori oklevelekben Szűz Mária-sziget Margittá kereszteléséről sehol sem esik szó. A Nyulak-szigetének kettős megnevezéséről viszont igen; az 1278-ban kelt adománylevélben IV. László király átadja Erzsébet nővérenek, aki a szigeti monostorban szolgál, *fent a Dunán a régi Buda körül lévő szigetet, amelyet egykor közönségesen Nyulak szigetének, most pedig a Boldogságos Szűz Mária szigetének neveznek.*¹⁵ Szűz Mária-sziget ellenben Esztergom és Pilismarót között a mai napig létezik, habár nem tudjuk, mióta nevezik így.

Ennek tükrében vegyük figyelembe az 1277. április 16-án kelt oklevelet is, melyben a Szűz Mária-szigeti nővérek a Szent István kórház mesterének Héviz faluban található feltehetően a már említett nyolc udvartelkét kapták meg.¹⁶ Ugyanezen év május 6-án pedig Isabella királyné a *hévizi szolgáltatóknak közül [...] in calidis aquis [...] szőlőműveseket* adományozott nekik *földjeikkel.*¹⁷ Mindezek után Héviznek tényleg közel kellett lennie Szűz Mária-szigetéhez. De nemcsak hozzá, ha-

nem Esztergomhoz is. Ezt az 1290-ben kelt oklevél sugallja, miszerint III. András király ezen év szeptember 22-én az esztergomi várakon kívüli települések *Pechen, Lybar, Calidis aquis* [Hévizek], *Ermen és Kovathy* lakóinak jogot ad, hogy az esztergomi piacon szabadon árulhassanak.¹⁸

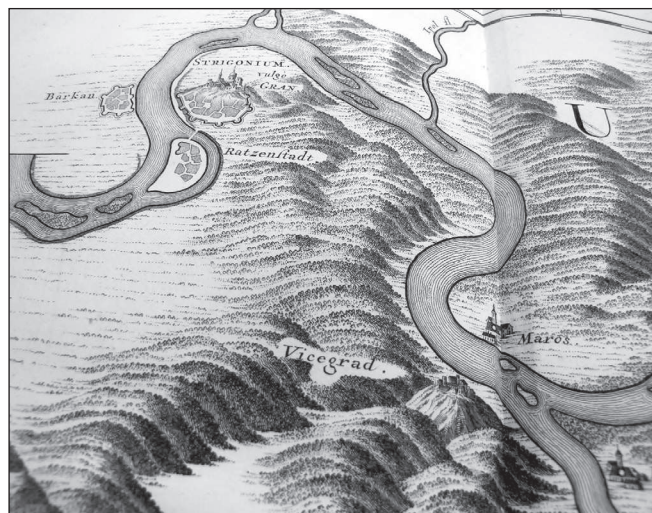
Tudnunk kell továbbá, hogy a hévizeket valószínűleg helyzetükhez, Buda esetében a Duna folyási irányához viszonyítva nevezték el. Egy 1292. május 6-i oklevélből kiderül, hogy ekkor már létezett Alhéviz.¹⁹ Legkésőbb 1413-ban (vagy 1430?) "Felhévizről" is esik szó abban az oklevélben, ahol október 4-én a nyulak-szigeti apácák fürdőjénél, a Felhéviz folyón (*in fluvio Calidaum Aquarum Superiorum*) lévő malmot a Boldogságos Szűz Mária régi budai kolostora vette meg *civitatibus Veteris Budensis* bírja előtt.²⁰ Feltehetően ez volt az 1341. július 1-jei oklevélben szereplő hévizi malom is, mint a Szűz Mária-szigeti apácák tulajdona, amelyet a régi budai káptalan iktatott vissza számukra.²¹ Ennek tudatában a régi Buda környékén kell a szigetet keresni. A Császár fürdőnél található felhévizek

úton régi budai (*Vetus Buda*) bíróhoz tartozott, nem az esztergomihoz. Miközben ebből arra következtethetünk, hogy Felhéviz egyszer az egyik, máskor a másik város fennhatósága alatt állhatott, vagy ugyan-

Buda 1598-ban Johann Siebmacher rézkarcán. H-val a kép bal- és jobb oldalán a mai Császár és Rudas fürdő elődje. In: Rózsa György (1963), XIII. kép. Eredeti: Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel

úgy hívták Esztergom és Buda környékén is, a Vetus Buda elnevezés azt sejteti, hogy ekkor már létezhetett Újbuda is. Az 1352-es pápai bullában szerepel mind a kettő: *in castro suo de Nova Buda [...] prope castrum aliud de veteri Buda [...]*.²² Am 1355-ben csak Budáról esik szó. Mindazonáltal figyelemre méltó, hogy az oklevelekben a mai Budát ekkor még Újpestnek jelölik, a Gellér-hegyet pedig 1236-ban is még pesti hegynek (*Mons Pestiensis*), vagy kispesti hegynek.²³ A mai Pestet gyakran Pestvárnak is nevezték, ami Rupp Jakab szerint kemencét jelent. Bizonyára van benne igazság, hisz a székelyek a XIX. században még használták a "Pest mögött" kifejezést, ami annyit tett, mint a sutban, a kályha mögött. A magyarországi németek ezt fordították le Ofenre, amely a középkori rézkarcokon is szerepelt. Ebből következik, hogy megkülönböztették (a mai) Budától, az akkori Kispesttől (németül Kreynfeld), Nagypestnek, vagy Alt-Ofennek is nevezték, ahogy Borbála királyné 1425-es oklevelében van.²⁴ A tatárjárás után viszont megfordult a helyzet, a budai rész lett népesebb. A pestiek még 1244-ben sem költöztek vissza, ugyanis tartottak egy ismételt tatárdúlástól. IV. Béla király áthelyezte a királyi székhelyet, ami a névkeveredéshez vezethetett, hisz ahol a király, ott van Buda. Pest új hegyén (a mai budai vármegegyed), melyet a visszatelepült pestieknek ajándékozott, várat építtetett (*Castrum novi montis Pestiensis*), és megadta Újpestnek Nagypest feliratát, *Civium de Antiqua Pest* (Ó- vagy régi Pest). Ebből ered, hogy a városi hatóság a jogfolytonosság biztosítása érdekében egészen 1545-ig megtartotta

A két sziget közül a jobb parthoz közelebb eső a Szűz Mária-sziget Visegrád felé Esztergom és Pilismarót között a XVII-XVIII. században éppúgy, mint ma. Luigi Ferdinando Marsigli: La Hongarie et le Danube. A La Haye aux depens de la Compagnie. M. DCC. XXI. Fürstlich Waldeckische Hofbibliothek in Bad Arolsen szíves engedélyével. Jelzet: FWHB IV 164a 35

a régi nevet, *Novus Mons Pestiensis*, de a pecséten már *Sigillum Civitatis Budensis* szerepelt, mint az újabban szerzett jogok elismertetése. Kispest, vagyis Kelenföld (*parvus Pest seu Creyfeld*) pedig függetlenné vált, melynek a neve Schmall Lajos szerint IV. Béla király pesti adományából származó Kőér visszafordításából ered.²⁵

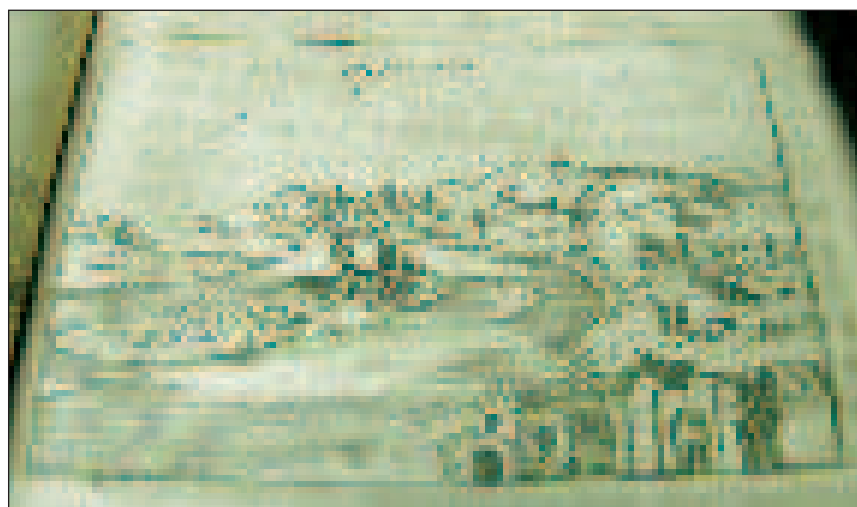
Érdekes továbbá, hogy Kispestből (mai Buda) és Nagypestből (Alt-Ofen) (mai Pest) először Zsigmond német-római császár és magyar király alakított két várost, ami azt jelenti, hogy a mai Buda és Pest körülbelül 1413-ig egy település volt, Pest, s mindössze 460 éven át 1873-ig élte különálló éle-

Szűz Mária-szigete: *a dunaszigeti dominiánus (dömés) apácák Szűz Mária-*,³⁰ és az *esztergom-szigeti boldogságos Szűz Máriáról nevezett Clarissa apácák egyháza*.³¹

Végül megállapítható, hogy a török kori útibeszámolók és metszetek már a mostani Budához kapcsolhatók, holott sok közülük megemlékezik még Vetus Budáról, mint hajdani dicsőséges, de már rombadőlt városról. A XIX. és XX. századi ásatási hullámok eredményei sem tudták tisztázni e kérdést. Feltételezhető, hogy a XII-XIV. századi oklevelek, melyek Budáról szólnak, még nem a mai Buda eseményeiről tudósítanak, hisz a

Hivatkozások

- Papp Adrienn / László Judit (2009–2010), In: Budapest Régiségei XLII–XLIII.
- <http://mek.niif.hu/02200/02245/02245.htm>. Letöltés: 2014.I.22. 11:50
- Bilderchronik – Chronicon Pictum Chronica de Gestis Hungarorum, Bd I. und II. (1968), 105.o.
- Sepultus Árpád supra caput parvi fluminis, qui descendit per alveum lapidem [deren Reste bis heute sichtbar sind] in Civitatem Attilae Regis.* RUPP, Jakab (1868), 2.o.
- http://epa.oszk.hu/02100/02120/00007/pdf/BPTM_TBM_07_070-091.pdf Letöltés: 2014.I.23. 09:35. Garády Sándor: A budai (óbudai) káptalan alapítása
- Magyar Országos Levéltár (MOL), DL 6334
- Rupp Jakabnál (1868, 3.o.) Árpád lett az épület mellé temetve.
- Némethy Lajos: A Nyulak-szigetbeli és az óbudai apácák pecsétjei. In: Egyházművészeti lap, V. évf., Bp. (1884), 299.o., In: Noszlopi Németh Péter (2003), 118.o.
- MOL 'Archivum ecclesiasticum vetus', (U 471) DF 248963
- Monumenta Ecclesiae Strigoniensis, I., (1874), 115. sz.
- Fejér Cod. Dipl. II. 190 sz. In: Erdélyi Balázs (2005), 117.o.
- Kunszt János (1947), 11.o.
- Mon. Strig. II., 816. sz.
- Mon. Strig. I., 782. sz.
- Mon. Strig. I. 68. sz. *Isulam supra Danubio circa veterem Budam existentem, quaedam insula leporum vulgariter, nunc autem insula b. Virginis Mariae nuncupatur [...]*
- Mon. Strig. I., 56. sz.
- MOL DL 966
- Mon. Strig. II., 265.sz.
- Tausz Béla (1929), In: Kelényi Béla Ottó (1933), 16.o.
- MOL, DL 10124; Noszlopi Németh Péter (2003), 118.o.
- MOL DL 3394
- Rupp Jakab (1868), 9.o.
- Plebanus Ecclesiae S. Gerardi sub Monte Pestiensis*, In: Rupp Jakab (1868), 240.o.; MOL, DL 6334; Fejér C.D.H. X/2, CXLII. sz.; Mon. Strig. II. 112.sz. és 283. sz.
- Rupp Jakab (1868), 239-241.o.
- Schmall Lajos: Buda-Pest utcái és terei. Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1906, 15.o.
- Rupp Jakab (1868), 239-241, 271-273.o.
- Rupp Jakab (1868), 221.o.
- MOL, DL 6334; In: Noszlopi Németh Péter (2003), 117.o.
- Némethy Lajos (1884), 299.o., In: Noszlopi Németh Péter (2003), 118.o.
- MOL DL 969
- MOL Dldf/ovary/22/057
- Maráz Katalin (2010), In: Természet Világa 141/2. sz., 24-27.o.
- Rupp Jakab (1868), 34-35.o.

Vetus-Buda Wilhelm Dilich metszetén. Ungarische Chronika, Cassel 1606.
Jelzet: 8° H.Dr.34 Rara. Az Universitätsbibliothek Kassel, Landesbibliothek és Murhardsche Bibliothek der Stadt Kassel szíves engedélyével

tét.²⁶ Ráadásul a környéke területének régi neveit az 1847. június 17-i budai tanács ülése gyakran újabb magyar elnevezéssel illette,²⁷ amely mégjobban elmegehezíti a helységek visszamenőleges azonosítását. Az viszont érthetővé válik, hova is való a *Castri novi montis Pestiensis* (Pest új hegyi várának) bírāja, aki előtt az úgynevezett Benedek fia a házhelyének felé 1376. február 16-án a Szent Klára szerzetesi rend szabályai szerint *sicambriai* Boldogságos Szűz kolostorában szolgáló Dorothea asszonynak adta el.²⁸ Amennyiben Sicambria közel volt Vetus Budához, ha nem azonos vele, akkor ennek a kolostornak ugyanannak kellett lennie, amelyiknek tízenhárom évvel később Mária királynő 1389. október 29-én a Fehéregyházától a *veteri-budai* zárda felé folyó *Krumhelthfferdey*nek nevezett patakot ajándékozta.²⁹ Mindezek után látható, hogy Vetus Budához (régis Buda) és Esztergomhoz kapcsolható hévizek pontos azonosítása a két város középkori viszonyának és távolságának tisztázása nélkül nyitott kérdés marad, melyben kulcsszerepet játszik

mai fővárosunk budai felét akkor még Újpestnek, s nem Budának nevezték az oklevelek. A fennmaradt középkori írásos emlékekből lesűrűzhető összefüggéseket a kutatások újabb felfedezési irányai is kiegészíthetnék, hogy minél több kétséget lehessen kizárni nemcsak az oklevelekben szereplő budai hévízforrások elmentmondásaiából, hanem egyúttal a kora középkori Magyarországon vezető szerepet játszó települések helyrajzi tisztázásából is. Például a műholdas felvételek és a világháló képeinek felhasználásával Fenyves József a *Google-Earth*ön kirajzolódott műholdas felvétel, majd határjárással Szukubán Zsolt földmérő segítségével Budakalász térségében óriásinak tűnő hajdani vár alakzatát találta. Lehet, hogy például Sashegyi Sándor nemhiába kereste a Holdvilág-árokknál Árpád fejedelem sírját,³² vagy akár Noszlopi Németh Péter a Pilisben Vetus Budát, így Sicambriát, Aqua calidát és Fehéregyházát is, mely Jakab Rupp szerint a *zárdával Ó-Budától éjszakra, [...]* (a régi 'Fehéregyház') *hegytövében feküdt*?³³ *